

СИЁСІЙ ИНСТИТУТЛАР: МОҲІЯТИ, ШАКЛЛАНИШИ ВА ЖАМИЯТ ИЖТИМОЙ ҲАЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ: СУЩНОСТЬ, ФОРМИРОВАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕСТВА И СОЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ

POLITICAL INSTITUTIONS: ESSENCE, FORMATION AND SIGNIFICANCE OF SOCIETY AND SOCIAL LIFE

Yuldashev AZIZ NORMIRZAYEVICH
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN

yuldashev@mail.ru

11, A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan

DOI: 10.47980/PAU/2022/3/6

Аннотация: Мақолада сиёсий институт тушунчаси, унинг моҳияти, шаклланиши ва жамият сиёсий ҳаёти ҳамда тараққиётидаги аҳамиятига доир илмий қарашлар таҳлил этилган. Сиёсий институтларни ўрганиш муаммоси, сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишнинг методлари, сиёсий институтларнинг мамлакат тараққиёти учун аҳамияти илмий жиҳатдан ўрганилган.

Институтлар таҳлили методологиясининг генезиси ва ривожланиши тадқиқ қилиш ўта муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда ва бу ўз навбатида сиёсий институтларни ўрганишнинг янги методологик тамойилларининг гносеологик ва назарий имкониятларини, уларнинг ижобий жиҳатларини ва камчиликларини бартараф этиш йўллари кўрсатиб беришга имкон яратади. Аниқ назарий вазифаларни ҳал қилиш билан бир қаторда бу неoinституционал таҳлил доирасида бажарилган ишларнинг татбиқий аҳамиятида ҳам кўринади. Сиёсий институтлар таҳлилининг методологияси генезиси ва ривожланишини англаб етиш, мавжуд методологик муаммоларни кўрсатиб бериш бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотмаган. Сиёсий ва ижтимоий воқеаларни тадқиқ қилишнинг методологик тамойиллари ва уларнинг сиёсий, социологик ва бошқа ижтимоий фанлар учун назарий ва амалий аҳамияти олимлар томонидан катта қизиқиш билан тадқиқ қилинган. Сиёсий институтлар, уларнинг келиб чиқиши, ривожланиши ва амал қилиши, ривожланиши ва инқирози сингари масалалар мавзунинг ўрганилганлик даражасида кўрсатилганидек, ҳар доим ҳам олимлар томонидан катта қизиқиш билан ўрганилган. Сиёсий институтнинг мазмунига кирадиган икки асосий компонент биринчидан, муносабатлар тизимининг

идеал модели ва иккинчидан, стереотиплар ва модел тузилмаларнинг матричасига мувофиқ ҳолда жамоавий сиёсий амалиётда ишлаб чиқиладиган ташкилий тузилмалар ҳисобланади. Барқарор ва жипслашган характерга эга бўлган аниқ муносабатлар тизими мавжудлиги таъкидланган.

Ушбу мақолада сиёсий институтларнинг шаклланиш жараёнлари ва уларга доир илмий қарашларнинг вужудга келиши, сиёсий институт мазмунига кирадиган асосий компонентлар, муносабатлар тизимининг идеал модели, модель тузилмасининг стереотиплари ва унинг қопиллари, жамоавий сиёсий тажриба, социумнинг ҳаёт фаолияти аспекти таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Сиёсий институт, сиёсий ҳаёт, давлат, сиёсий воқеалик, институционал компонент, методология, генезис, ҳокимият, дин, рационал сайлов.

Аннотация: В статье анализируется понятие политического института, его сущность, формирование и научные взгляды на его значение в политической жизни и развитии общества. Научно изучены проблема изучения политических институтов, методы анализа политических и общественных событий, значение политических институтов для развития страны.

В частности, изучение генезиса и развития методологии институционального анализа остается одной из важнейших задач, что в свою очередь позволяет показать гносеологические и теоретические возможности новых методологических принципов изучения политических институтов, пути преодоления их преимуществ и недостатки. Помимо решения конкретных теоретических задач, это находит отражение и в практической значимости работы, проделанной в рамках неoinституционального анализа. Осмысление генезиса и развития методологии анализа политических институтов, выделение существующих методологических проблем не утратило своей актуальности и сегодня. Методологические принципы изучения политических и социальных реалий, их теоретическое и практическое значение для политических, социологических и других общественных наук изучаются учеными с большим интересом. Такие вопросы, как политические институты, их происхождение, развитие и реализация, развитие и кризис, всегда с большим интересом изучались учеными, что отражалось на уровне изученности предмета. Двумя основными компонентами, составляющими содержание политического института, являются, во-первых, идеальная модель системы отношений и, во-вторых, организационные структуры, выработанные в коллективной политической практике в соответствии с матрицей стереотипов и модельных структур. Подчеркивается наличие четкой системы отношений, носящих стабильный и сплоченный характер.

Ключевые слова: Политический институт, политическая жизнь, государство, политическая реальность, институциональная составляющая, методология, генезис, власть, религия, рациональный выбор.

Annotation: The article analyzes the concept of a political institution, its essence, formation and scientific views on its significance in political life and the development of society. The problem of studying political institutions, methods of analyzing political and social events, the importance of political institutions for the development of the country have been scientifically studied.

Researching the genesis and development of the methodology of institutional analysis remains one of the most important tasks, and this, in turn makes it possible to show the epistemological and theoretical possibilities of new methodological principles of investigating political institutions, ways to overcome their advantages and disadvantages. In addition to solving specific theoretical problems, this is also reflected in the practical significance of the work done within the framework of neo-institutional analysis. Understanding the genesis and development of the methodology of analysis of political institutions, highlighting the existing methodological problems has not lost its relevance even today. Methodological principles of research of political and social realities, their theoretical and practical significance for political, sociological and other social sciences are studied by scientists with great interest. Issues such as political institutions, their origin, development and functioning, development and crisis have always been studied by scientists with great interest, which was reflected in the scope of the study of the subject. The two main components that make up the content of a political institution are, firstly, the ideal model of the the relationship system and, secondly, the organizational structures developed in collective political practice in accordance with the matrix of stereotypes and model structures. It is emphasized that there is a clear system of relations with a stable and cohesive character.

This article analyzes the formation processes of political institutions and the emergence of scientific views on them, the main components of the political institution, the ideal model of the relationship system, the stereotypes of the model structure and its patterns, the collective political experience, the aspect of the life of the society.

Key words: Political institution, political life, state, political reality, institutional component, methodology, genesis, government, religion, rational choice.

КИРИШ

Барча ижтимоий-сиёсий фанларда «институт» тушунчаси, уларнинг жамиятдаги барча соҳаларда жуда муҳим рол ўйнаши билан долзарб аҳамият касб этади. Ҳуқуқ фанини оламизми, социология, сиёсатшунослик ёки тарих фанини оламизми, уларнинг ҳар бирида институционал тузилмаларнинг фаолият юритиши ва ривожланишига доир ўз қарашлари ва қоидалари мавжуд бўлиши билан бирга, бир вақтнинг ўзида кўплаб ижтимоий борлиқнинг воқеликлари ҳам ушбу институтлар қаторида қўлланилиши ва киритилиши ҳисобига ушбу термин борасида ягона фикр ханузгача

мавжуд эмаслигини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Кўпчилик муаллифларнинг ушбу воқеликларнинг муҳимлигини таъкидлайдилар ва унинг ҳар қандай фаолият учун регулятив ва ташкилий ибтидо эканлигини тан оладилар.

Ўзгаришлар ёки ривожланиш жараёнида бўлган жамиятларни ўрганишда аввало, институционал муҳитидаги ўзгаришларни, шунингдек, янги сиёсий институтларнинг самарадорлигини ўрганиш, тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

УСЛУБЛАР

Ўтиш даврини бошдан кечирган ёки кечириётган давлатлар, жамиятларнинг хусусиятларни ўрганишда мавжуд ёки янгидан пайдо бўлаётган сиёсий институтларнинг фаолият самарадорлигини баҳолаш, уларнинг зарурати ёки ўрнини ўрганишга нисбатан эҳтиёж пайдо бўлади. Шу нуқтаи-назардан, сиёсий институт – бу ҳар қандай сиёсий тизимнинг муҳим тузилмавий бирлиги сифатида қарашимиз мақсадга мувофиқ эканлигини ҳам қайд этиб ўтмоқ жоиз. Сиёсий институт нима? “Институт” термини латинча “*institutum*”, сўздан олинган бўлиб, “ўрнатиш” ёки “таъсис қилиш” маъноларини англатади. Шу маънода институтларга этимологик жиҳатдан сўзма-сўз талқинни берган олим М. Вебер бўлиб, у давлатни институтнинг энг соф мисоли сифатида кўрсатади ва уни рационал меъёрлар, конституция, қонунлар ва бошқаларга асосланадиган ҳуқ-атворга эга бўлган одамларнинг ҳамжамиятини ташкил қилувчи сифатида баҳолайди (Вебер М., 1990: 700). Э.Дюркгейм эса институтлар бир томондан, одатлар ва эътиқодлар кўринишидаги идеал ташкилотлардан иборат бўлса, иккинчи томондан, ушбу одатлар ва стереотиплар ўз навбатида турли вақтлар ва халқларнинг ижтимоий ташкилотлари фаолиятида моддийлашади, дея ҳисоблайди (Дюркгейм Э., 1991: 283). Мана шундай фикрлари билан Э. Дюркгейм бутан бир анъанага, ҳаттоки Францияда 50-70 йилларида босқичма-босқич вужудга келган француз “ижтимоий институционализм” мактабига асос солди (Шахназарова Г.Х., 1982: 4).

Бугунги кунда сиёсий институтларни ўрганиш муаммоси сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий ва социология каби фанларининг энг асосий муаммоларидан бири сифатида намоён бўлмоқда. Айниқса, сиёсий институтларнинг мамлакат тараққиёти учун аҳамиятига нисбатан қизиқиш, бу борадаги тадқиқот йўналишлари кун-сайин ўсиб, кенгайиб бораётганлигини алоҳида қайд этмоқ лозим.

Динамик тарзда ривожланиб борадиган ижтимоий-сиёсий воқеликларнинг таҳлили бугунги

кунда олимлар олдига илмий тадқиқотларни олиб боришнинг методологик масалаларига ўта эътиборли бўлиш талабини қўймоқда. Чунки, айнан илмий предметнинг натижалари ва амалий тавсияларининг таҳлили биринчи галда методологик тамойиллар ва таҳлил йўллари танланишига боғлиқ. Сиёсий фанларда айнан сиёсий институтларни ўрганадиган мавзулар вужудга келгандан буён уларни ўрганишга нисбатан анъанавий ёндашувлар ва методологик тамойиллар ҳам қўпайиб бормоқда (Hodgson G.M., 2006: 5).

Бироқ, тамойиллар ва методологик ёндашуларнинг юзага келганлигига, ривожланиб бораётганлигига қарамасдан унга мос тадқиқот дастурлари, методологик концепциялар ҳам тобора такомиллашиб бормоқда. Сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишнинг методлари ҳам турлича бўлиб, улар мураккаблиги ва зиддиятчилиги туфайли реалликнинг барча қўринишлари билан бирга уни бутунлай ёрита олмайди. Доимий баҳслар ва методологик плюрализм сиёсий ва ижтимоий фанлар учун меъёр ҳисобланади. Олимлар жамиятларида ҳар доим жамият ва сиёсат тадқиқотларига олиб келадиган методологик тамойиллар, аниқ бир методлар ва натижалар юзасидан полемика олиб борилади. Турли хил позициялар ва фикрлар курашиши шароитида сиёсий ҳодисалар таҳлиliga нисбатан янги моделлар, назариялар ва ёндашувлар ишлаб чиқилади, анъанавий муаммоларнинг кам ўрганилган жиҳатлари очиб берилади, илмий билимларнинг ривожланиши юз беради.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА

Институционал компонентларни тадқиқ қилиш қўплаб фанлар томонидан, шу жумладан сиёсатшунослик фанида кенг авж олди. Ўз генезиси давридан бошлаб, ҳозирги кунга қадар сиёсий институтларни таҳлил қилишнинг услублари ва тамойиллари бир мунча қўпайди. Институтлар таҳлили методологиясининг шаклланиши нафақат тадқиқот усуллариининг сони қўпайиши билан, балки улар сифатининг ўсиши билан ҳам характерланмоёди. Вақтлар ўтиши билан институтларнинг ўзларига ҳам муносабат ўзгара бошлади, илмий қизиқишлар ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг бошқа жиҳатлари билан фарқланиб қолди. Натижада, бугунги кунда институтлар таҳлили яна етакчи соҳага айланган бўлсада, институтларни ўрганиш методологияси илмий билим тараққиётининг натижаларини ўзига сингдирган ҳолда бир мунча ўзгарди. Бугунги кун фанида неоинституционал таҳлилнинг пайдо бўлиши турли ижтимоий фанлар ўртасида ўзига

хос полемикаларнинг вужудга келишига замин яратмоқда. Бироқ бу ҳолат ҳам бугунги кунда тадқиқотчилар сиёсий реалликни англаш жараёнида дуч келаётган сиёсий институтларни ўрганишнинг қўплаб методологик муаммоларини ҳал қилишга имкон бермаяпти.

Институтлар таҳлили методологиясининг генезиси ва ривожланиши тадқиқ қилиш ўта муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда ва бу ўз навбатида сиёсий институтларни ўрганишнинг янги методологик тамойилларининг гносеологик ва назарий имкониятларини, уларнинг ижобий жиҳатларини ва камчиликларини бартараф этиш йўллари кўрсатиб беришга имкон яратади. Аниқ назарий вазифаларни ҳал қилиш билан бир қаторда бу неоинституционал таҳлил доирасида бажарилган ишларнинг татбиқий аҳамиятида ҳам кўринади. Шундай қилиб, сиёсий институтлар таҳлилининг методологияси генезиси ва ривожланишини англаб етиш, мавжуд методологик муаммоларни кўрсатиб бериш бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблигини йўқотмаган.

Сиёсий ва ижтимоий воқеликларни тадқиқ қилишнинг методологик тамойиллари ва уларнинг сиёсий, социологик ва бошқа ижтимоий фанлар учун назарий ва амалий аҳамияти олимлар томонидан катта қизиқиш билан тадқиқ қилинган. Сиёсий институтлар, уларнинг келиб чиқиши, ривожланиши ва амал қилиши, ривожланиши ва инқирози сингари масалалар мавзунинг ўрганилганлик даражасида кўрсатилганидек, ҳар доим ҳам олимлар томонидан катта қизиқиш билан ўрганилган. Мазкур мавзудаги тадқиқотлар ёки қарашлар ўзига хос тарзда антик давр олимлари ва алломалари Афлотун, Арасту асарларида, кейинчалик эса мусулмон Шарқда, яъни Форобий, Низомул-мулк ва бошқа қомусий олимлар ишларида, шунингдек, ўйғониш даври яна Ғарб олимларидан Н. Макиавелли «Государь» асари, Ж. Боден, Т. Гоббс, Ж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтескье, Э. Берк, Г. Гегель, Т. Джефферсон, Б. Констан, Ф. Гизо, А. Токвиль, Дж. Ст. Милль, О. Конт, Г. Спенсер ва бошқаларнинг ишларида ҳам кўриш мумкин. Улар томонидан олиб борилган тадқиқотлар ишимизнинг энг муҳим бошланиши бўлиб, дастлаб институт тадқиқотининг методологик муаммоларининг ривожланишига асос бўлган ва юзлаб йиллар давомида ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда. Аста-секин сиёсий фикрлар тараққиётида илмий ҳамжамиятда методологик мунозараларни белгилаб берадиган сиёсий воқеликлар таҳлилининг зиддиятлари намоён бўла бошлади. Улар томонидан ёзилган асарлардаги методологик тамойиллар ва воқеликларни англаб етиш йўллари сиёсий фанлар учун анъанага айланди.

“Институт” терминининг ўзи ижтимоий фанларда кенг қўлланиладиган ва ва у ёки бу билимлар соҳасига ибтоғлиқ ҳолда турли талқинларга дуч келаётган тузилма сифатида ўрганилмоқда. Бу борада жуда салмоқли тадқиқот олиб борган олимлардан бири, америкалик иқтисодчи, ижтимоий файласуф, тарихчи, иқтисодиёт бўйича 1993 йил Нобель мукофотини қўлга олим Дуглас Сесил Норт (Douglass Cecil North) ҳисобланади. Унинг социум ва унда институтларнинг ўрни ва роли ҳақидаги қарашлари барча фанлар учун ўта долзарб йўналишлардан бири бўлиб қолаётганлигини ҳам қайд этиш лозим (Норт Д.К., 1993: 308). Унинг фикрига кўра, институтлар – бу у ёки бу социумда қарор топган, инсонлар ўртасида ўзаро муносабатлар ташкил қилинадиган чекловчи доиралар сифатидаги “ўйин қоидалари”дир (Норт Д., 1997: 17-19). Бунда институтлар нафақат ўйин қоидалари, балки ушбу қоидалар ва ҳулқ-атвор меъёрлари бажарилиши таъминлайдиган механизмлар ҳамдир (Норт Д., 1993: 73).

Маълумки сиёсий фанларда институтлар уч хил моҳият билан қараш қабул қилинган: биринчидан, институтлар сиёсий тизим сифатида; иккинчидан, институтлар сиёсий муассаса сифатида; учинчидан, институтлар сиёсий ҳулқ-атворнинг барқарор тури сифатида. Умуман олганда, сиёсий институтларнинг назарий-методик тадқиқотлари доирасида том маънодаги сиёсий институтларни таҳлил қилиш лозим бўлади. Бевосита жамиятнинг сиёсий ҳаётини ўзида акс эттирадиган ва у билан боғлиқ бўлган сиёсий институтлар қаторига биринчи галда, узок йиллар инсоният тараққиётида мавжуд бўлган сиёсий институтларни, яъни Давлат, яъни ҳокимият, Армия, Дин, Маслаҳат (ушбу институт узок йиллар давомида давлатлар бошқарувининг узвий қисми бўлиб, Қурултой, подшонинг атрофидагиларнинг маслаҳатлашуви сингари) институтларини келтириш мумкин. Антик давр Грек давлатчилиги ва бошқаруви тарихини тадқиқ қилиш баробарида, ушбу давлатда бугунги демократик давлатлардаги барча институтларнинг мавжудлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу фикрлар қаторида бугунги кун Рим ҳуқуқининг устун томонларини ҳисобга олган ҳолда, Римда ҳам бошқарув Сенат ва императорнинг измида бўлганлигини ва бу империяда сиёсий институтларнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Аммо кейинчалик Европада Ренессанс даврининг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар замонавий давлат бошқарувининг энг асосий атрибутларидан бўлган Парламент,

Сиёсий партиялар, Ҳаракатлар, Оммавий ахборот воситалари, Сайловлар, Нодавлат Нохукумат Ташкилотлари (ушбу ташкилотлар бугунги кундаги сиёсий жараёнлар учун хос бўлган институт ҳисоблансада, шаклланиши жиҳатдан бир мунча вақт илгари пайдо бўлган), Касаба уюшмалар, Жамоат ташкилотлари, Жамоат бирлашмалари сингари узок йиллар давомида давлатлар ва жамият бошқаруви учун ноанъанавий бўлган институтларнинг юзага келишига сабаб бўлди. “Тарққиётнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланган барқарорлик ва хавфсизликни таъминлашда ва мамлакатда барча ислохотларнинг самарадорлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайдиган кучли ижро ҳокимияти зарурлигини ҳисобга олган ҳолда, қонун доирасида ҳокимиятларни ислох қилиш ва унга зарурий ваколатлар бериш ҳам сиёсий институтлар тараққиётининг муҳим омили” (Бердиев Б., 2017: 80) – десак, муболаға бўлмайди.

Сиёсий адабиётларда “рационал сайлов” ва “янги институционализм” концепцияларининг пайдо бўлиши билан бирга, моҳиятига кўра, ижтимоий-сиёсий фикрлар учун янги бўлмаган, сиёсий ҳаётнинг субстанционал мазмуни ўзаро нисбати муаммолари янги вазифалар шаклланди. Сиёсий ҳаётнинг индивид ва одамлар гуруҳининг ҳокимият ва таъсир мулоқоти билан боғлиқ субстанционал мазмунининг ўзаро нисбати муаммолари, бир томондан, бошқа томондан эса – ортида сиёсий институтлар ва ташкилий тузилмалар турган институционал шакл (бирок “эски” маъмурий-ҳуқуқий тушунчадаги “институт” эмас). Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларига қадар сиёсий фикрларда (марксизм томонидан амалга оширилган ёриб ўтишларга қарамасдан) давлат ҳақидаги, сиёсий ҳаётнинг субстанционал бошланиши сифатидаги қарашлар устунлик қиларди, сиёсий институтлар дейилганда эса фақатгина маъмурий идоралар ва ҳуқуқий меъёрлар тушунилар эди. Бирок, К. Маркс, ва Г. Спенсер, Э. Дюркгейм ва М. Вебернинг классик асарларидан бошлаб политология ва социологияда сиёсий институтларнинг давлат-ҳуқуқий ёки маъмурий юридик тушунчаларига қарама-қарши тарзда сиёсий соҳада субстанция ва институцияларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини, сиёсий муносабатларда янги назарий даражага мазмуни ва шакллари олиб чиқадиган, институтларга нисбатан социологик ёндашув юзага келган.

Умуман олганда, мавзудан келиб чиққан ҳолда, сиёсий институтларнинг шаклланиш жараёнлари ва уларга доир илмий қарашларнинг вужудга келиши

тадқиқотнинг энг асосий ва муҳим йўналишларидир. Мавзудан келиб чиқиб, дастлаб сиёсий институт тушунчасини аниқлаштириш олиш лозим бўлади. Демак, институт сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, “ташкilot”, шунингдек, “ташкил қилиш”, “ўрнатиш” каби маъноларни англатади. Ушбу тушунчанинг асл этимологик талқини дастлаб, жамиятшунослик ва сиёсий фанларнинг тараққиётига ўзининг ниҳоятда катта ҳиссасини қўшган европалик олим Макс Вебер томонидан берилган бўлиб, унга кўра, давлат институтнинг асл киёфасидир. Яъни минлаб асрлар давомида бевосита бошқарув масалалари билан шуғулланиб келган ташкilot, яъни давлат сиёсий институтнинг асл кўринишини ўзида акс эттиради. Унинг фикрича, “давлат ҳатти-ҳаракатлари рационал кўрсатмаларга (конституция меъёрлари, қонунлар ва бошқа) асосланадиган инсонлар ҳамжамятини ташкил этади” (Шахназарова Г.Х., 1982: 116).

Европада сиёсин институтларни тадқиқ қилиш борасида олиб борилган кенг тадқиқотлар натижасида, кўплаб олимлар томонидан сиёсий институтлар тушунчасига нисбатан турли хил таърифлар берилган. Мисол учун француз олимларидан М.Парето, Ж.Бюрдо, М.Дювержелар Э.Дюркгеймдан кейин сиёсий институт мазмунига кирадиган икки асосий компонентни ажратиб кўрсатади. Биринчиси, муносабатлар тизимининг идеал моделини, иккинчиси бу модель тузилмасининг стереотиплари ва унинг қолиплари билан мос равишда жамоавий сиёсий тажрибада ишлаб чиқадиган тузилмалардир. Бундан келиб чиққан ҳолда машҳур олим М.Дюверже сиёсий институтларга нисбатан ўзининг қуйидагича таърифини беради: “Сиёсий институтлар инсоний муносабатларнинг шундай моделики, унда аниқ муносабатлар акс этиб, шу тариқа, барқарор, турғун ва уюшган сифатлар намоён бўлади” (Дюверже М., 1997: 89).

Француз политологлари М. Прело, Ж. Бюрдо, М. Дювержелар Э. Дюркгеймнинг изидан бориб, сиёсий институтнинг мазмунига кирадиган икки асосий компонентни ажратиб кўрсатади. Биринчидан, муносабатлар тизимининг идеал модели ва иккинчидан, стереотиплар ва модел тузилмаларнинг матричасига мувофиқ ҳолда жамоавий сиёсий амалиётда ишлаб чиқиладиган ташкилий тузилмалар. М. Дюверже шунга боғлиқ ҳолда инсоний муносабатларнинг модели сифатида рўёбга чиқадиган сиёсий институтларга нисбатан ўзининг машҳур қондасини ишлаб чиққан. Унда барқарор ва жипслашган характерга эга бўлган аниқ муносаблар мавжуд (Duverger M., 1968: 103).

Агар институционалликнинг турли хил ёндашувларини бирлаштиришга ва асосий

атрибутларини интеграциялашга ҳаракат қилинадиган бўлса, “институт”га қуйидагича ишчи таъриф бериш мумкин. Сиёсий институт – бу биринчидан, ташкил қилинган умумийликнинг ҳолати, одамларнинг жамоавий иродаларга, мақсадларга ва ҳаёт фаолияти образларига асосланадиган ўзига хос ҳамжамятга бирлашувининг ташкилий шаклидир; иккинчидан, ҳокимият ва таъсир ҳуқ-атвори бўйича шаклланадиган, инсон ва жамоанинг интеграциясини қўллаб-қувватлайдиган, жамоа томонидан бошқариладиган ва жамоавий қадриятларга, ташкил қилиниш тамойилларига, рационал меъёрларга таянадиган одамлар уюшмасининг идеал модели, ва учинчидан, муомала моделларини (тамоциллар ва меъёрлар, қоидалар ва мақсадлар тизимини) индивидлар ва гураҳлар сиёсий фаоллигининг умумий амалиёти тузилмаларида, инсоний социумда ва умуман амалга ошириш ва ишлаб чиқишдир.

Агар сиёсий институция (институт, институционаллик) категорияси сиёсий ҳаётнинг шакллари ва тузилмаларини, унинг ўзига хос “мифологик моделлари”ни ва “ташкилий каркаслари”ни акс эттирса, унда сиёсий муносабатларнинг мазмуни сиёсатнинг моҳияти ва асос характеристикасини ҳокимият муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатишини ифодалайдиган сиёсий субстанция тушунчаси билан боғлиқ бўлади. Ҳокимиятга хос муносабатлар ва институционал умумийлик, яъни сиёсат субстанцияси ва сиёсий институциянинг ўзи ўзаро қайтадиган жараёнларни ва ҳукмронлик қилиш натижасининг диалектик муносабатларини шакллантиради, қачонки, социомаданий стереотипларга мувофиқ инсонларнинг ҳокимият ҳақидаги муносабатлари доимо унинг институционал шакллари, яъни, сиёсий муомаланинг барча янги цикллари учун моддий дастлабки шароит ҳисобланган ташкил қилинган ҳамжамятини юзага келтиради (Ильич М.В., 1994: 85).

Сиёсий ҳаёт шундай ташкил қилинганки, барча институционал шакллар унга ижтимоий кучларнинг ҳокимиятнинг маҳмунига дахлдор, яъни ҳокимиятга эга ёки эга бўлмаганларнинг муносабатларидаги у ки бу барқарор ва ассиметик ҳолатларни ўз ичига олган мувофиқ вазиятлар (ёки келишув, ҳамжиҳатлик даражаси) юзага келмагунча мустаҳкам ўрнини топа олмайди. Айтадиган бўлсак, демократик сайловлар ва сайлов тизими, шунингдек партиялар ва партиявий тизимлар феодализм даврида Ғарбий Европа мамлакатларида давлат даражасида шакллана олиши эҳтимоли жуда кам эди. Чунки, крепостной деҳқонлар билан феодал ер эгалари ўртасидаги кучлар нисбати демократик институтларнинг ташкил топишига имкон бермас эди (Андреев С.С., 1991: 13).

Э.Дюркгеймнинг таъкидлашича, бу вақтда айнан ўрта асрлар шаҳар коммуна ҳокимият муносабатлари асосида буржуа-демократиясининг институтлари бзага кела бошлайди. Шаҳар хунармандлари ва савдогарларининг ўрта асрлардаги корпорациялари охир-оқибатда коммунал ҳаракатлардан юзага келган барча сиёсий тизимлар учун асос вазифасини ўтади (Дюркгейм Э., 1991: 25).

Жамият ҳаётининг сиёсий соҳаси, таъкидланганидек, тадқиқотнинг кўплаб жиҳатларига ва унга мувофиқ равишда мавжудликнинг ўлчовларига эга. Юқорида келтириб ўтганимиздек, “субъективлашган ўлчовда” таҳлил марказига фаол субъект тушади. Ўз вақтида Арасту томонидан сиёсий мулоқот одамлар (жамиятнинг қисми сифатида) ва давлат (умумий яхлитлик) ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мавжуд бўлиши лозимлиги таъкидланган (Аристотель., 1984: 378). Шундай қилиб, агарки сиёсат нафақат ижтимоий ҳаёт соҳаси ёки ягона яхлит социумнинг ҳаёт фаолиятининг аспекти, балки яхлит социумни ташкил қиладиган индивидлар ўртасидаги мулоқот шакли ва муносабатлар тури сифатида намоён бўлса, унда сиёсий муносабатларнинг субъектив табиати ва инсон мавжуд бўлишининг йўли сифатидаги сиёсатнинг фаол характери тўғрисидаги табиий савол туғилади.

Умуман олганда, сиёсий институтлар мавзуси ёритилиши баробарида олимлар томонидан асосий эътибор кишилик жамиятининг анъанавий институтларига қаратилганлигини алоҳида таъкидлашимиз лозим.

Бундай институтлар қаторига эга биринчи галда давлат, яъни ҳокимият, армия, дин кабиларни киритиш мумкин. Яъни, давлат – бу жуда катта ваколатларга ва фавқулодда ҳуқуқларга эга бўлган бошқарув органи бўлиб, унга сиёсий институтларнинг энг каттаси ва асоси мақомини бериш мумкин. Бунинг энг асосий сабабларидан бири сифатида минглаб йиллар давомида унинг кишилик ҳаётини ташкил қилувчи функцияси доимо сақланиб келаётганлигини, ҳозирда ҳам энг зарурий сиёсий институт сифатида мавжуд бўлиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Қадимги грек файласуфи бўлган Аристотел ҳам давлатнинг энг муҳим институт эканлигини таъкидлаган ҳолда, “давлат тузилишини икки асос бўйича белгилайди: ҳукмронлик қилувчиларнинг сони ва бошқарув мақсади. Унга боғлиқ ҳолда у бошқаришнинг уч хил тўғри шаклини, яъни, монархия, аристократия, полицияларни ва уч хил нотўғри шаклини, яъни тирания, олгархия, демократияни ажратиш кўрсатади” (Аристотель.,

1984: 376). Умуман олганда, давлат институти барча манбаларда М.Веберга қадар институт сифатида эмас, балки юқори ҳокимият сифатида талқин қилинган. Юқори ҳокимият эса ўз мавжудлигини, давомлилигини, самаралилигини, барқарорлигини, хавфсизлигини таъминлаш учун эса бошқа институтларга эҳтиёж сезган.

Бугунги кунга қадар кўплаб муаммоларнинг ечими, сиёсий тизимлар трансформациясининг драйверлари сифатида қаралаётган сиёсий институтлар аслида ҳар қандай давлатнинг сиёсий ўзгаришларига самарадорлик бағишлашга қодир, шунингдек, аҳолининг янги ҳаёт сиёсий маданиятини шакллантириш салоҳиятига эга бўлган тузилмалар эканлигини ҳисобга олиш лозим. Юқорида таъкидлаганимиздек институт атамасининг ўзи ижтимоий фанларда кенг қўлланиладиган ва турли талқинларга дучор бўлаётган феноменал тузилма сифатида баҳоланмоқда ва турли билим соҳаларига боғлиқ ҳолда, хилма-хил ракурсларда фойдаланилмоқда. Шунини алоҳида қайд этмоқ жоизки, Нобель мукофоти совриндори, америкалик иқтисодчи олим Дуглас Сесил Норт томонидан “институт” атамасига берилган таъриф ва қарашлар қанчалик тўғри бўлмасин, у турли соҳаларда турлича қўлланилишини алоҳида эътироф этмоқ жоиз (Nort D., 1997: 17-19). Мисол учун, **сиёсий институт, иқтисодий институт, ижтимоий институт, маънавий институт, илмий институт** ва ҳоказо. Лекин энг асосийси, институт доирасида “инсонлараро, шахслараро, жамиятлараро, гуруҳлараро муносабатлар содир бўлади”.

Сиёсий фанларда одатда, сиёсий институтларнинг уч асосий мазмуни қабул қилинган дейишимиз мумкин: институтлар сиёсий тузилма сифатида, институтлар сиёсий муассаса сифатида, институтлар сиёсий ҳуқ-атворнинг барқарор тури сифатида. Янги сиёсий институтларнинг шаклланиш жараёнлари ва олдин мавжуд бўлганларининг қайта ўзгариши трансформациялашаётган мамлакатлар учун муҳим аҳамият касб этади.

Коммунистик тизимни бошдан кечирган давлатларнинг тажрибаси бу соҳадаги маълум бир муаммоларни аниқ кўрсатиб бера олади. Мисол учун, трансформациялашаётган давлатлар Ғарбда мавжуд бўлган кўппартиявийлик, сўз эркинлиги, инсон ҳуқуқлари, демократик институтлар сингари умумбашарий институтларни ўзлаштиришга ҳаракат қиласаларда, бу борада бирдагига катта самарадорликка эриша олмайдилар. Баъзида эса улар давлат томонидан махсус ташкил қилинади ва айнан давлат учун баъзи муаммоларни ҳам туғдиради. Бизнинг фикримизча, бошқа жамиятлардан

ўзлаштирилган, лекин ҳали сиёсий ҳаётга тайёр бўлмаган сиёсий институтлардан жамият ва давлат фойда кўрмайди, балки аксинча, зарар кўриши мумкин. Маълум бир мутахассисларнинг фикрича, ривожланган жамиятларда самарали ишлайдиган ва улардан бошқа бир трансформацилашаётган давлат учун нусха кўчирилган **“бегона”** сиёсий институтлар **“меzbон”** жамиятлар учун кутилган натижани бермаслиги мумкин. Чунки, улар сиёсатга билиб-билмай аралашishi, турли кучлар таъсирига тушган ҳолда жамият барқарорлигини издан чиқариши, амалга оширилаётган ислохотларга тескари таъсир кўрсатиши, жамиятда норасмий институтлар таъсирининг ортиб кетиши ва хоказо салбий натижаларга олиб келиш эҳтимоли мавжуд.

Трансформациялашаётган, бирор бир ўзгаришларни бошдан кечираётган ёки ислохотларни жадал амалга оширишга интилаётган ҳар қандай жамият учун хос бўлган бир хусусият борки, сиёсий фанларда у **“норасмий сиёсий институтлар”**, **“норасмий қоидалар”**, **“норасмий амалиётлар”** деб номланади. Ушбу норасмий институтлар, қоидалар ва амалиёт барча жамиятлар учун олдиндан қабул қилинган, лекин ёзилмаган тартиблар кўринишида юзага келади ёки ривожланади ва уларнинг шаклланиши табиий жараён сифатида қаралади (Douglass C., 1991: 97-112). Норасмий институтлар муаммоси амалий жиҳатдан олиб қараганда, ўзгаришлар жараёнини бошдан кечираётган барча жамиятлар учун хос бўлиб, айниқса улар ўтиш даврининг илк йилларида кучаяди. Баъзи ҳолларда, бундай норасмий сиёсий институтлар сиёсий жараёнларга расмий институтларга қараганда ҳам кўпроқ ёки кучлироқ таъсир кўрсатади. Одатда бу ҳолат янги жорий қилинган ёки **“нусха”** кўчириб келтирилган институтлар жамиятга **“бегоналиги”** давом этаётган даврда юз беради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, институционал ўзгаришлар рўй бериши ва парламент, сиёсий партиялар, қудратли касаба уюшмалари сингари институтларнинг замонга мослашуви, ўзларини кўрсата олиши, норасмий сиёсий қоидаларни енгиб чиқа олиши учун биринчидан вақт, иккинчидан шарт-шароит зарур бўлади. Шунга мувофиқ, ўз ўрнини бўшатиб беришин хоҳламайдиган норасмий амалиётлар ҳам кучайиб бориши кўплаб мутахассислар томонидан қайд этилган (Police Transformation Roadmap).

ТАҲЛИЛ

Жамиятда рўй берадиган ўзгаришларга муносабат – бу аввало расмий институтларнинг

ҳам фаолияти билан боғлиқ эканлигини унутмаслик лозим. Янгидан ташкил қилинган расмий институтларнинг таъсирчанлигига, уларнинг у ёки бу муаммони ҳал қила олиши ёки қудратига нисбатан жамиятнинг ишонч даражаси кўп жиҳатдан улар фаолиятининг самарадорлигига боғлиқ. Фуқаролар расмий институтларга мурожаатининг кўпайиши ҳам буни кўрсатиб берадиган барометрлардан биридир.

Давлат қанчалик даражада сиёсий институтларнинг самарадорлигини оширишга ҳаракат қилса, уларнинг жамиятда тўпланиб қолган муаммоларни бартараф этиш учун сафарбарлигини ошира олса, уларга нисбатан жамиятнинг ишончи ортиб бораверади, уларнинг ҳам замон талабларига мослашуви осонлашаверади. Аммо, шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳар қандай ўзгаришлар даврида, ҳаттоки давлат ва жамиятнинг трансформациялашуви муваффақиятли тарзда амалга ошса ҳам, расмий сиёсий институтларнинг самарадорлиги юқори бўлса ҳам жамиятда барибир норасмий институтларнинг мавжудлигига нуқта қўйиш ниятда қийин. Шу маънода, бундан 20 йиллар муқаддам Россиянинг **“Полис”** журналида чоп этилган **“Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике”** номли мақолада россиялик олим В.Я.Гельманнинг бир фикри ҳалигача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Унда таъкидланишича, **“Янги институционал муҳитда ҳали тўлиқ қарор топмаган расмий институтларнинг интеграцияси ва мослашувчанлиги, шунингдек, уларнинг ўз-ўзини қўллаб-қувватлаш имкониятларига эга эмаслиги билан боғлиқ бўлади. Бу эса уларнинг ҳаракатчанлигига салбий таъсир кўрсатади. Натижада эса ҳокимиятда бўшлиқ пайдо бўлиб, ўша бўшлиқни норасмий институтлар тўлдиради. Норасмий сиёсий институтларнинг амал қилиш жараёни расмий сиёсий институтларнинг ҳаётга мослашувчанлиги ортишигача, шунингдек, уларнинг тўлиқ ўз ўрнини эгаллаши учун зарурий барқарорликка эга бўлишига қадар давом этади.**

Агар расмий сиёсий институтлар ўз ўрнига эга бўлиш миссиясини самарали бажара олмаса, норасмийларнинг роли ортиб бораверади” (Gelman V. Ya.: 2003. Б.6.). Шуни ҳам қайд этиш лозимки, расмий сиёсий институтларнинг фаолиятидаги самарадорликни ошириш учун биринчи галда, ҳуқуқий, ташкилий имконият бўлиши, иккинчидан эса, сиёсий вазият ва шароит ҳам бўлиши талаб этилади. Элитанинг баъзи бир қисми табиий равишда норасмий сиёсий институтларнинг, қоидалар ва тартибларнинг сақланиб қолишидан манфаатдор бўлса, жамиятнинг баъзи аъзолари

расмий сиёсий институтларнинг фаоллиги ортишидан, уларнинг жамиятдаги ўрни ва таъсири ортишидан манфаатдор бўлади. Сиёсий жараёнларда расмий сиёсий институтларнинг интеграцияси ва сиёсий тизимга тез киришувчанлиги - бу жамият тараққиётининг жадаллашуви, жамият аъзолари сиёсий мадданиятининг юксалиши, савиясининг ортишига хизмат қилади. Аслида бундан жамият ҳам давлат ҳам бирдай ютади.

ХУЛОСА

Хулоса тарзида айтиш мумкинки, Сиёсий институт, бу – сиёсий тизим ҳосил этувчи, сиёсий фаолиятнинг турли соҳаларини мувофиқлаштирувчи, уларни роллар ва мақомлар тизимига ташкиллаштирувчи, расмий ва норасмий қоидалар, принциплар, меъёрлар, кўрсатмаларнинг барқарор мажмуидир. Инсоният ҳаётида давлат ва жамият ҳаётига дахлдор бошқарув масалаларига алоқадор, ўзида сиёсий соҳага тегишли элементларни қамраб олган ташкилотлар сиёсий институтлар деб юритилади. Давлат (юқори бошқарув ҳокимияти), дин ва армия сингари анъанавий сиёсий институтлар минглаб йиллар давомида инсоният ҳаётида мавжуд бўлиб келган ва улар ханузгача энг муҳим сиёсий институтлар ҳисобланади. Замонавий бошқарув усуллариининг жорий қилиниши ва инсоният ҳаётида кенг тараққиётнинг юз бериши натижасида жамият ҳаётида янгидан-янги талаблар юзага келади. Ушбу эҳтиёжларни қондириш учун эса инсоният ҳаётида доимий такомиллашув юз беради ва институтлар пайдо бўлади. Шундай эҳтиёжлар тизимидаги сиёсий эҳтиёжларни қондириш учун эса сиёсий институтлар пайдо бўлган. Сиёсий партиялар, Парламент, Оммавий ахборот воситалари, Сайлов, Касаба уюшмалари, ННТлар ва бошқа жамоат ташкилотларининг бугунги кундаги сиёсий институт сифатидаги мақоми ортиб бормокда. Улар замонавий ва тарихий сиёсий институтларга ва тоталитар, авторитар ва демократик хусусиятларни ўзида акс эттиради.

Трансформация даврида ижобий самарани, натижани қўлга киритиш учун норасмий сиёсий институтлар фаолиятини чеклаш, уларни бартараф этиш масалаларига жиддий эътибор қаратилмоғи лозим. Буни фақатагина давлат ҳокимиятининг куч ресурслари ёрдамидагина эмас, балки сиёсий жараёнларда жамиятнинг фаол иштирокини таъминлаш, аҳолининг сиёсий маданиятини юксалтириш, сиёсий ва ҳуқуқий онгни ошириш, сиёсий институтларнинг фаоллигини кучайтириш йўли билангина амалга ошириш мумкин.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991. С. 283-284.
2. Современная буржуазная политическая наука: Проблемы государства и демократии // Под общ. ред. Шахназарова Г.Х. М., 1982. Гл. 4. С.116
3. Hodgson G.M. What Are Institutions? // Journal of Economic Issues. 2006. Vol. XL. №1.
4. Douglass Cecil North Institutions. Institutional Change, and Economic Performance (1990). <https://www.britannica.com/topic/University-of-Washington>. Норт Д.К. Институты, идеология и эффективность экономики // От плана к рынку: будущее посткоммунистических республик. — М.: Catallaxy, 1993. С. 307—319.
5. Бердиев Б. Ўзбекистонда сиёсий модернизация жараёнларининг тарихий аҳамияти. // Бердак номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг Ахборотномаси. 2017. № 3 (36). Б.80.
6. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение (пер. Е.И. Николаенко) // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. №2. С. 73
7. Duverger M. Sociologie Politique. Paris, 1968. P. 103.
8. Ильич М.В. Слова и смыслы: Общение - общность // Политические исследования. 1994. № 6. С. 80-85
9. Андреев С.С. Политические структуры и политический строй общества // Социально-политические науки. 1991. № 10. С. 23-19
10. Қўйсинава Ф. Ислом ҳамкорлик ташкилоти жаҳон сиёсатининг фаол актори сифатида. О'zbekiston milliy universiteti xabarlar, 2021, [1/5/1] ISSN 2181-7324. Б.125-130.
11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991. С. 25.
12. Аристотель. Сочинения. В 4 т. Т. 4. М., 1984. 661 с.
13. Qo'ysinova F.O. Siyosiy integratsiyani shakllantirishda siyosiy institutlarning roli. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor VOLUME 1 | ISSUE 11. 2021. B.316-321. <https://cyberleninka.ru/article/n/siyosiy-integratsiyani-shakllantirishda-siyosiy-institutlarning-rol>
14. Berdiev B.O. (2022) Cooperation with international organizations as an important factor in raising the international image of the country. The American Journal of Political Science Law and Criminology (ISSN – 2693-0803) VOLUME 04 ISSUE 03. P.51-54.
15. Бердиев Б. Профессионал бошқарув кадрларини тайёрлаш: муаммолар ва вазифалар. Жамият ва бошқарув, 2021. №1(91). Б.117-122.
16. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики (пер. с англ. А.Н. Нестеренко). М., 1997. С. 17-19
17. Douglass C. North. Institutions. Journal of Economic Perspectives – Volume 5, Number 1 – Winter 1991 – Pages 97-112.

18. Police Transformation Roadmap. <https://www.stalbansvt.com/policeroadmap>
19. Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. Политические исследования. 2003. Т. 4. №4. С. 5-7.
20. Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. –Т.: Шарқ, 2003.
21. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
22. Жалилов А. бoшқалар. Фуқаролик жамияти асослари. – Т.: Baktria press, 2015.
23. Мавлонов Ж.Ё. Гражданское общество: от концепта к концепциям и парадигмам (социально-философский анализ). Монография. -Т.: Истиклол нури, 2014.
24. Хасанов Р., Ўтамуродов А. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт. Услубий қўлланма. -Т.: 2016. 14 б.т
25. Утамуродов А. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асослари // Ўқув услубий қўлланма, -Т., “Brok class Servis” 2017. 6,2. Б.Т.
26. Fazilat Oripovna Koysinova. (2021). Analysis Of Development Tendencies Of Political Events In The Region. The American Journal of Political Science Law and Criminology, 3(12), 6–10. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume03Issue12-02>
- universiteti xabarlari, 2021, [1/5/1] ISSN 2181-7324. B.110-114.
11. Dyurkgeym E. O razdelenii obshestvennogo truda. Metod sosiologii. M., 1991. S. 25.
12. Aristotel'. Sochineniya. V 4 t. T. 4. M., 1984. 661 s.
13. Qo'ysinova F.O. Siyosiy integratsiyani shakllantirishda siyosiy institutlarning roli. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor VOLUME 1 | ISSUE 11. 2021. B.316-321.
14. Berdiev B.O. (2022) Cooperation with international organizations as an important factor in raising the international image of the country. The American Journal of Political Science Law and Criminology (ISSN – 2693-0803) VOLUME 04 ISSUE 03. P.51-54.
15. Berdiev B. Professional boshqaruv kadrlarini tayyorlash: muammolar va vazifalar. Jamiyatva boshqaruv, 2021. №1(91). B.117-122.
16. Nort D. Instituti, institusional'nie izmeneniya i funkcionirovanie ekonomiki (per. s angl. A.N. Nesterenko). M., 1997. S. 17-19
17. Douglass C. North. Institutions. Journal of Economic Perspectives – Volume 5, Number 1 – Winter 1991 – Pages 97-112.
18. Police Transformation Roadmap. <https://www.stalbansvt.com/policeroadmap>
19. Gel'man V.Ya. Institusional'noe stroitel'stvo i neformal'nie instituti v sovremennoy rossiyskoy politike // Polis. Politicheskie issledovaniya. 2003. T. 4. №4. S. 5-7.
20. Sharifxo'jaev M. O'zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. –Т.: Sharq, 2003.
21. Qirg'izboev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. – Т.: O'zbekiston, 2010.
22. Jalilov A. boshqalar. Fuqarolik jamiyati asoslari. – Т.: Baktria press, 2015.
23. Mavlonov J.Yo. Grajdanskoe obshestvo: ot konsepta k konsepsiyam i paradigmam (sosal'no-filosofskiy analiz). Monografiya. -Т.: Istiqlool nuri, 2014.
24. Xasanov R., O'tamurodov A. Fuqarolik jamiyati: nazariya va amaliyot. Uslubiy qo'llanma. -Т.: 2016. 14 b.t
25. Utamuradov A. Fuqarolik jamiyatining huquqiy asoslari // O'quv uslubiy qo'llanma, -Т., “Brok class Servis” 2017. 6,2. Б.Т.
26. Fazilat Oripovna Koysinova. (2021). Analysis Of Development Tendencies Of Political Events In The Region. The American Journal of Political Science Law and Criminology, 3(12), 6–10. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume03Issue12-02>

REFERENCES:

1. Dyurkgeym E. O razdelenii obshestvennogo truda. Metod sotsiologii. M., 1991. S. 283-284.
2. Sovremennaya burjuaznaya politicheskaya nauka: Problemi gosudarstva i demokratii // Pod obsh. red. Shaxnazarova G.X. M., 1982. Gl. 4. S.116
3. Hodgson G.M. What Are Institutions? // Journal of Economic Issues. 2006. Vol. XL. №1.
4. Douglass Cecil North Institutions. Institutional Change, and Economic Performance (1990). <https://www.britannica.com/topic/University-of-Washington>. Nort D.K. Instituti, ideologiya i effektivnost' ekonomiki // Ot plana k rinku: budushee postkommunisticheskix respublik. — M.: Catallaxy, 1993. S. 307—319.
5. Berdiev B. O'zbekistonda siyosiy modernizatsiya jarayonlarining tarixiy ahamiyati. // Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetining Axborotnomasi. 2017. № 3 (36). B.80.
6. Nort D. Instituti i ekonomicheskii rost: istoricheskoe vvedenie (per. Ye.I. Nikolaenko) // THESIS: teoriya i istoriya ekonomicheskix i sosial'nix institutov i sistem. 1993. №2. S. 73.
7. Duverger M. Sociologie Politiq. Paris, 1968. P. 103.
8. Ilich M.V. Slova i smisli: Obshenie - obshnost' // Politicheskie issledovaniya. 1994. № b. S. 80-85
9. Andreev S.S. Politicheskie strukturi i politicheskii stroy obshestva // Sosial'no-politicheskie nauki. 1991. № 10. S. 23-19
10. Qo'ysinova F. Islom hamkorlik tashkiloti jahon siyosatining faol aktori sifatida. O'zbekiston milliy